

Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık 1999, C. 2, s. 5

Osmanlı Mimarisinde Hassa Mimarları

*Abdulkadir Dündar**

Osmanlı sanatı ve mimarisiyle ilgili yapılmış olan çalışmalarda, Hassa Mimarları kavramı oldukça kapsamlı tutularak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün yapı faaliyetlerinin, ya onlar tarafından yürütüldüğü ya da onların sorumluluğu dahilinde yapıldığı varsayılmıştır¹. Bu düşüncenin gerek tarihçiler, gerekse sanat tarihçileri arasında yaygınlaşmasının en önemli sebebi, Hassa Mimarları'nın bağlı buldukları Hassa Mimarlar Teşkilâtı'nın² bütün İmparatorluk ölçeğinde çalışması ve Mimar Sinan gibi dirâyetli ve işinin erbabı

-
- * Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk İslâm Sanatları Tarihi Anabilim Dalı
- 1 Hassa Mimarları hakkında bkz. Abdulkadir Dündar, **Arşivlerdeki Plân ve Çizimler İşığı Altında Osmanlı İmar Sistemi**, (Basılmamış Dortora Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999, ss.37- 49; Zarif Orgun, *"Hassa Mimarları"*, *Arkitekt*, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası 1939, ss.3-12; Şerafettin Turan, *"Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları"*, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, Ankara Üniversitesi Basımevi 1964, ss.157-202.
- 2 Hassa Mimarlar Teşkilâtı hakkında geniş bilgi için bkz.Orhan Erdenen, *"Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve Teşkilâtları"*, *Mimarlık*, 4. Yıl, Sayı:27, Ocak 1966, ss.15-18; *"Osmanlılarda Mimarlık Teşkilâtı"*, *Hayat Tarih Mecmuası*, II/12 (İstanbul 1967), ss.47-50; Dündar, a.g.t, ss.9-37.

başkanlarının olmasıdır. Ancak arşiv belgelerinden, “*Cemâat-ı Mi'mârân-ı Hassa*” dan kastedilen mimarların, Hassa Mimarlar Teşkilâtı'nda kadrolu ve ulûfeli olarak çalışanların olduğu anlaşılmaktadır³. Ayrıca mimarlık çeşitli alanlarda görülen bir meşguliyettir. Meselâ, gemi yapımı ile uğraşan kimseye Gemi Mimarı, suyun nakli, bir başka yere akıtılması ve su getirmek gibi işlerle uğraşanlara Su Mimarı deniliyordu. Köprü yapımı ile uğraşan kimse de Köprü (Cisr) Mimarı adını taşıyordu⁴. Dolayısıyla Osmanlı mimarisinde, Hassa Mimarları dışında, inşâ ve tamir işlerine bakan ve Hassa Mimarlar Teşkilâtı'nın merkez veya taşra elemanları sayılan sefer, köprü, su, eyâlet, kale ve Tersane-i Âmire Mimarları gibi daha başka mimarlar da görev yapmaktaydı⁵.

Hassa Mimarlar Ocağı'nın merkez teşkilâtı içerisinde yer alan Hassa Mimarları aşlında bütün teşkilâtın beyni ve ana kaynağı konumundaydı. Bu bakımdan Hassa Mimarları'nın, Mimarbaşı'nın emri altında devamlı surette hazır bulunan ve ihtiyaç ânında derhal görevlendirilen hazır kıt'a durumundaki teknik elemanlar olduğu anlaşılmaktadır. Hassa Mimarlar Teşkilâtı'nın çok yoğun faaliyetleri ile Hassa Mimarları'nın sayıları karşılaştırıldığında aradaki çelişki açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, teşkilâtın bütün etkinliklerini “*Hassa Mimarları*” denilen sınırlı bir kadro ile yürüttüğünü söylemek mümkün görülmemektedir⁶. Dolayısıyla teşkilâtın faaliyetlerini, Hassa Mimarları'nın yanısıra gerek merkezdeki gerekse taşradaki yukarıda belirtilen diğer mimarlarla birlikte yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Ayrıca bütün bunların dışında, Osmanlı yapı faaliyetlerinde mimarların uzmanlık alanları, yetenek ve kabiliyetleri dikkate alınarak bir iş taksimine de gidilmekteydi. Meselâ, devrin Mimarbaşı Sinan'ın, inşâsı devam eden caminin mermercilik hizmetinin yine aynı caminin mimar halifelerinden olan Mustafa bin Nebi'ye uygun görüldüğünü belirten 20 Şaban 963/6 Haziran 1556 tarihli

3 Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr.559, s.228, 244, 300, 320; BOA, Kâmil Kepeci (KK), nr.3399, s 52; BOA, KK, nr.3401, s.55A-B; BOA, KK, nr.3402, s.53B, 54A.

4 BOA, Ali Emiri, IV. Mehmed 1044, 2000; Cengiz Orhonlu, “*Şehir Mimarları*”, *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul 1981, s.2.

5 Bu mimarlar hakkında geniş bilgi için bkz. Dündar, a.g.t, s.50-77.

6 Zeki Sönmez, “*Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı*” *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, (Haz:Zeki Sönmez), İstanbul 1988, s.252.

arzıyla birlikte yevmi iki akçe karşılığında Mustafa bin Nebi görevlendirilmiştir⁷. Yukarıda inşâsı devam eden camiin hangi cami olduğu belirtilmemiştir. Muhtemelen bunun en önemli sebebi, bu görevlendirmenin yapıldığı tarihte inşâsı devam eden caminin Süleymaniye olduğunun bütün herkes tarafından bilinmesidir. Ayrıca Mimar Mustafa bu görevi, kendisinden önce yürüten ve Sefer Mimarlığı'na⁸ atanan Mustafa bin Abdullah'tan devralmıştır.

Kayıtta Mustafa bin Nebi'nin inşâsı hâlâ devam eden camii şerifin halifelelerinden olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla bu bilgiden inşâsı 1556 yılında devam eden Süleymaniye Camii'nde Mustafa bin Nebi'den başka mimarların da görev aldıkları anlaşılmaktadır. Daha önce mermercilik hizmetinde olan Mustafa bin Abdullah da muhtemelen Süleymaniye Camii'nde çalışmıştır⁹. Ayrıca İstanbul'da inşâ edilecek İmarat-i Cedid'de kullanılmak üzere Aynöz'de küfeki taşların kesimi için 27 Muharrem 951/ 20 Nisan 1544 tarihinde yevmi onbeş akçeyle Mimar Yani görevlendirilmiştir¹⁰.

Bunların dışında bazı mimarların "*fenn-i kârgire âşinâ*" oldukları belirtilerek kârgir binaların yapımları da onlara verilmiştir¹¹. Meselâ 1218/1803 yılında İstanbul Kumkapı Nişancı Mahallesi'nde kârgir bir su haznesinin yapımına, kârgir binaların inşalarında daha tecrübeli oldukları bilinen Foti ve Menas kalfalar görevlendirilmiştir¹².

Hassa Mimarları deneyimlerine göre halife(kalfa), üstad(usta) ve mülâzım (asistan, çırak) olmak üzere üç ana grupta mütalaa edilirdi¹³. Ayrıca, her

7 BOA, Mühimme Defterleri (MD) 2, sıra: 1036, s.101.

8 Sefer Mimarları hakkında bkz. Dündar, a.g.t, s.50-52.

9 Bkz. BOA, MD 2, sıra:1037, s.101. Bu konuyla ilgili iki kayıt şöyledir: "*Mimarbaşı mektub gönderub hâliyâ bina olunan camii şerifin halifelerinden Mustafa bin Nebi nam kimesneye mermercilik hizmeti mahal ve münasib görüldü deyu arz etmeğin yevmi iki akçe ile buyruldu. 20 Şaban 963*" (MD 2 sıra: 1036, s. 101). "*Müşarun ileyh mektub gönderub yevmi on akçe ile sefer mimarı olan Rüstem fevt olub yeri mahlul olmağın haliya üç akçe ile mermercilik hizmetinde olan Mustafa bin Abdullah nam kimesne mahaldir deyu arz etmeğin yevmi altı akçe ile buyruldu sonra dört akçe ile buyruldu. 20 Şaban 963.*" (MD 2 sıra: 1037 s. 101).

10 BOA, KK, nr: 62, s. 60.

11 BOA, Cevdet Belediye (CB) 674.

12 BOA, CB 674.

13 Erdenen, *Osmanlı Devri Mimarları...*, s. 18.

grup da kendi arasında ehliyet ve kıdeme göre bir mertebe teşkil ederdi¹⁴. Üstad tabirinin daha ziyade ulûfeli ve kadrolu olarak henüz Hassa Mimarlığı'na atanmamış, fakat bu göreve her an tayin edilmeyi bekleyen liyâkatlı mimarlar için kullanıldığı görülmektedir¹⁵. Dolayısıyla üstad mimar, halife mimar olmaya aday olan kişidir. Bugünkü ifadelerin aksine halifeler, üstadlardan daha itibarlı idiler. Ancak aldığı görev bakımından bazen üstad mimarın, halife mîmardan daha fazla ulûfe aldığına da rastlanılmaktadır¹⁶. Üstadlar arasında da en başta, kendilerine müstakil olarak saraylardan birinin bakım ve tamir işleri verilmiş olan Saray-ı Atfık Üstadı veya Galatasaray Üstadı geliyordu. O kadar ki, bazen bu üstadlardan biri, liyâkat ve kıdeminden dolayı Halifelere takadüm ediyor, onlardan daha fazla ulûfe alabiliyordu¹⁷.

Osmanlı mimarisinde, Sultan ve vezirler ile önemli devlet görevlilerinin inşaatları Hassa Mimarları'nın plânlama ve gözetimleriyle gerçekleşirdi¹⁸. Bu kişilerin inşa ettirdikleri mimari eserlerin önemli bir bölümü külliyeler şeklinde olduğundan, bu yapıların bilgi ve yetenek sahibi Hassa Mimarları tarafından gerçekleştirilmesi, külliyelerin iyi bir planlama ürünü olması sonucunu vermekteydi. Bazen bu planlama, sadece külliye düzenlemesi çerçevesinde kalmayarak, mimarın görüşünü ve külliyenin şehirdeki yerini belirlemede de etkili olmaktaydı. Böylece bir külliye, şehrin en uygun yerine oturduğu gibi, gerektiğinde şehrin bütününe ya da en azından kurulduğu bölümün geleceğine başlıbaşına ışık tutabilmekteydi¹⁹.

Hassa Mimarları Ser mi 'mârân-ı Hassa'nın emrinde çalıştıklarından onun verdiği işleri yapmak durumundaydılar. Mimarbaşı bir Hassa Mimari'nı istedi-

14 Turan, a.g.m., s.159.

15 Meselâ, Hassa Mimarlarından 12 akçe ulûfeli Mustafa ve 8 akçeli Mahmud'un vefatı üzerine, Mimarbaşı Sinan'ın arzıyla beşer akçe ile Üstad mimarlardan oldukları belirtilen Mehmed, Hüseyin, Dede ve Bali adlı mimarlar 26 Rebiyülevvel 994/17 Mart 1586 tarihinde tayin edilmiştir (BOA, KK, nr.246, s.188). Üstad mimarlarla ilgili diğer örnekler için bkz.BOA, Ru'ûs Kalemî (A.RSK), 1474, s.243; BOA, KK, nr.242, s.246, 247.

16 Erdenen, **Osmanlı Devri Mimarları...**, s. 18.

17 Turan, a.g.m., s.159.

18 Mustafa Cezar, **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını no:9, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s.373.

19 Cezar, a.g.e, s.373-374.

ği yerde istihdam edebilirdi. Ancak, Hassa Mimarları'nın görevlendirilmelerinde bilgi, yetenek ve tecrübelerinin de gözönünde bulundurulduğu görülmektedir. Meselâ, Mimar Sinan'ın, Bursa'da Şehzade Mustafa Türbesi'nin²⁰ inşâsıyla daha önce Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'nin²¹ inşâsında mimar halifesi olarak çalışan Mehmed Çavuş'u 1571 yılında görevlendirmesi tesadüfî değildir²². Türbe inşâsında muhtemelen Mehmed Çavuş'un, Hassa Mimarları arasında daha fazla bilgi ve tecrübe sahibi olması nedeniyle bu görev ona verilmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Hassa Mimarları, Mimarbaşı'nın emri altında çalıştıklarından dolayı inşâ ve tamir faaliyetlerinde onların asıl görevleri Mimarbaşı'nın verdiği işleri yapmaktı. Böylece Mimarbaşı, imparatorlukta faaliyetlerini yürütürken en fazla Hassa Mimarları'ndan yararlanmıştı. Hassa Mimarları'nın inşâ sürecinde, Mimarbaşı'nın talimatıyla inşaatların teknik denetimlerinin sağlanması, temin edilen malzemenin inşaatlarda kullanılabilirliğinin kontrol edilmesi ve gerektiğinde ormanlara ve taş ocaklarına gidererek istenilen kalite ve ebadlarda malzemenin temin edilmesi gibi görevlerinin yanı sıra, tamir sürecinde de tamir öncesi, keşif ve raporlarının hazırlanması, teknik denetimin yapılarak tamirlerin yürütülmesi ve tamirin sonunda Muhasebe Defterleri'nin ön denetiminin yapılması ve incelenmek üzere Başmuhasebe Kalemi'ne sunulması gibi pekçok görevleri bulunmaktaydı²³.

Bazı Hassa Mimarları'nın mimarlık meslekleri dışında dergâh-ı âlî çavuşluğu, defterdârlık katipliği gibi bazı görevlerde de buldukları görülmektedir²⁴.

Arşivlerdeki bazı belgelerden, Hassa Mimarlar Ocağı'nda kadrolu ve ulûfeli çalışan mimarların dışında, henüz kadroya geçmemiş ve kadrosuz olarak

20 Bkz. Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara 1992, s.159-163.

21 Bkz. Hakkı Önkal, "*Kanûni'nin Türbesi*", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 24-27 Ekim 1988)*, (Yayına Haz:Azize Aktaş-Yasa), Ankara 1996, s.117-123; Önkal, a.g.e., s.149-158.

22 12 Numaralı Mühimme Defteri I, sra:709, s.430.

23 Emre Madran, "*16. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Restorasyon Etkinlikleri*", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 24-27 Ekim 1988)*, Ankara 1996, s.129.

24 Bkz. BOA, MAD, nr.559, s.22, 189; KK, nr.231, s.345; A.RSK, Dosya Kısmı, 2/94.

görev yapan daha pekçok mimarın da bulunduğu anlaşılmaktadır. Kayıtlara, kadrolu ve ulûfeli mimarlar geçtiği halde, kadrosuz mimarların sayıları konusunda arşiv belgelerinde herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bu mimarlardan daha liyâkatlı ve ehliyetli olanlar ancak kadrolu bir mimarın ölümü veya herhangi bir nedenle yerinin boşalmasıyla onun yerine atanmaktaydı. Zaten, Osmanlı devletinde yürütülen imar ve bayındırlık hizmetleri gözönünde bulundurulduğunda bütün bu hizmetlerin sınırlı sayıdaki bir kadro ile yapıldığını ileri sürmek mümkün görülmemektedir.

Başlangıçtan 1802 yılına kadar Hassa Mimarlar Teşkilâtı'na bağlı olarak Mimarbaşı'nın nezâreti altında çalışan ve ocak içerisinde yetişen Hassa Mimarları, hendese ilmini tahsil etmeleri için 1216/ 1802 yılında çıkarılan bir Hatt-ı Hümayun ile Hendesehâne-i Hümayun'a bağlanmıştır²⁵. Yapılan bu değişiklik nedeniyle, Ser Mi'maran-ı Hassa Ahmed Nurullah, Hendesehâne-i Hümayun Hocası Hüseyin ve Lağımcı Nazırı İsmail Kâmil o tarihte mevcut kırkbeş²⁶ mimar halifesinin isimlerini teker teker yazarak, Lağımcı Kannunnâmesi'ne zeyl olunan şartlar gereği bunların Rûs-ı Hümayun Kalemi'ne kaydedilip ellerine Hendesehâne'ye bağlı bulduklarını gösteren ayrı ayrı Rûs-ı Hümayun verilmesi için Divân-ı Hümâyûn'a müracaat etmişlerdir²⁷. Bunun üzerine, Divân-ı Hümâyûn'dan "*Mucebince Rûs-ı Hümayun'a kayd ve başka başka rüusları i'tâ olunmak buyruldu*" şeklinde 17 Ramazan 1216/21 Ocak 1802 tarihinde çıkan yazı ile kırkbeş Hassa Mimar Halifesi Rûs-ı Hümayun Kalemi'ne kaydedilmiş ve her birine ayrı ayrı Rûs-ı Hümayun verilmiştir²⁸.

Cemâat-i Mi'mârân-ı Hassa adı verilen Hassa Mimarları'nın sayısı zamana ve ihtiyaca göre değişmekte idi. 932/1526 yılına ait bir ulûfe defterine göre ocağın mevcudu 18 olduğu halde²⁹, bundan iki yıl sonra 933-34/1527-28 yılın-

25 BOA, Cevdet Maarif (CM) 3964.

26 Sunulan üst yazıda mimar halifelerinin sayılarının kırkbeş olduğu belirtildiği halde, mimarların isimlerinin yazılı olduğu vesikada toplam kırk altı mimar halifesinin ismi geçmektedir (BOA, CM 3964).

27 BOA, CM3964.

28 BOA, CM 3964.

29 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), D.9706/2, v.10a.

da 21'e çıkarken³⁰, 1533-34'de 13'e³¹, 1536'da 7'ye inmiştir³². Ancak, 1537'de 9'a³³, 1548'de ise 8'e çıkmıştır³⁴. Böylece Hassa Mimarları'nın mevcudu 16.yüzyılın son çeyreğine kadar gedik yani standartlaşmış bir kadro olarak görülmemektedir. Dolayısıyla 16. yüzyılın ilk yarısında Hassa Mimarları'nın sayılarının çok değişkenlik göstermesinin nedeni muhtemelen budur.

Bu dönemlerde, ocağın kadrosunda meydana gelen boşalmalara anında bir atama yapılmadığı gibi, bir boşalma olmadan da tayinlerin yapıldığına tesadüf edilmemektedir³⁵. Ancak 16. yüzyılın sonlarında mimar kadroları için gedik tabirinin kullanıldığı ve ocakta meydana gelen kadro boşalmalarında ise o kadroya hemen birisinin atandığı görülmektedir³⁶. Boş (mahlûl) bir kadroya (gediğe) atanan mimara o gedikte daha önce tasarruf edilen ulûfenin bir kısmı verilir, geriye kalanı ise ocaktaki diğer mimarlara terakki (zan) olarak dağıtılır veya hazineye bırakılır³⁷.

Hassa Mimarları'nın sayısı 1604-1605 yıllarında 39'a kadar yükselmiş³⁸ bu tarihten itibaren gittikçe artmış 1633-1634 yıllarında 43'e kadar çıkmış³⁹, 1651, 1652, 1653, 1655, 1656 ve 1659 yıllarında sayıları 42'de sabit tutulmuş⁴⁰, 1660, 1661 ve 1662 yıllarında 40'a inmiş⁴¹, bu iniş devam ederek 1663 yılında 34'e kadar düşmüş⁴² ve bu sayı 1664, 1666 ve 1669 yıllarında da ko-

30 Ömer Lütfi Barkan, "H.933-934(M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bütçe Örneği", İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C.XV, No.1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, s.309.

31 BOA, Küçük Ruznâme Kalemi (D.KRZ), nr. 33118, s.15.

32 BOA, MAD, nr.559, s.13.

33 BOA, MAD, nr.559, s.282.

34 BOA, MAD, nr.7118, s.12.

35 Bkz. BOA, MAD, nr.559, s.113, 300, 320.

36 Bkz. BOA, A.RSK, nr.1470 s.14; A.RSK, nr.1461, s.167; A.RSK nr.1474, s.243.

37 Bkz. BOA, A.RSK, nr.1474, s.238, 243, 266; KK, nr.253, s.216.

38 BOA, D.KRZ, nr.33120, s.63-64; Turan, a.g.m., s.180-181.

39 BOA, KK, nr.3400, s.96-97.

40 BOA, KK, nr.3399, s.52; nr.3401, vr.55a-b; nr.3402, vr.53b, 54a; nr.3403, vr.54a-b, 55a; nr.3404, s.58b, 59; vr.340544b, 45a.

41 BOA, KK, nr.3406, vr.45b, 46a; nr.3407, s.93-95; nr.3408, s.80-81.

42 BOA, KK, nr.3409, s.101-102; Ömer Lütfi Barkan, "1070-1071(1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Mukayese", İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası, C.XVII, Sayı:1-4, s.317.

runmuş⁴³, 1670,1671 ve 1672 yıllarında Hassa Mimarları'nın sayısı bir artışla 35'e çıkmıştır⁴⁴. Ancak, 1674, 1675 ve 1677 yıllarında tekrar 34'e inmiş⁴⁵, 1679 yılında 36'ya⁴⁶ 1680'de ise 37'ye kadar çıkmış⁴⁷ 1682 yılında ise tekrar 34'e inmiştir⁴⁸. 1683'de 36'ya⁴⁹, 1684'de 39'a⁵⁰, 1686'da ise 41'e kadar çıkmıştır⁵¹. Ancak bu çıkış fazla sürmemiş, 1687'de 38'e⁵², 1688'de 36'ya⁵³ ve 1691 yılında ise tekrar 34'e kadar inmiştir⁵⁴.

Böylece, Hassa Mimarları'nın sayısı, 16.yüzyılın başından 1691 yılına kadar 14 ilâ 42 arasında sürekli bir değişkenlik göstermiş, devamlı surette sabit bir kadro ve sayıda tutulamamıştır. 19 Ramazan 1102/16 Haziran 1691 tarihinde mevcut 34 Hassa Mimarı'ndan "*on bir nefer üstad ve bina ahvalinde vukufu olanlar intihâb olunub (seçilip)*" geriye kalan 23 mimarın işine son verilmiştir⁵⁵. Ayrıca bu 11 mimara toplam 137 akçe yevmiye ödenmiştir. Osmanlı Arşivleri'ndeki bazı defterlerdeki kayıtlardan, Hassa Mimarları'nın mevcudunun, 1692, 1693 ve 1694 yıllarında da yine 11 olduğu anlaşılmaktadır⁵⁶.

Araştırmalarımızda Hassa Mimarları'nın 18.yüzyıldaki sayıları hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak bu yüzyılın içerisinde de tıpkı 16. ve 17. yüzyıllarda da olduğu gibi, 17.yüzyılın sonları hariç, standart bir sayıda tutulmadığını tahmin etmekteyiz. Nitekim, sayılarının 1802 yılında 45'e kadar çıkması bu görüşümüzü teyid etmektedir⁵⁷.

43 BOA, KK, nr.3410, s.58-59; nr.3411, s.109-111; nr.3412, vr.51a, b; Ömer Lütfi Barkan, "*1079-1080 (1669-1670) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri*", *İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XVII, Ekim 1955-Temmuz 1956, No.1-4, s.230.

44 BOA, KK, nr.3413, vr.52b, 53a; nr.3414, s.115; nr.3415, s.87-88.

45 BOA, KK, nr.3416, vr.21a-b; nr.3417, s.51-52; nr.3419.

46 BOA, KK, nr.3420, vr.50a-b.

47 BOA, KK, nr.3421, s.102-103.

48 BOA, KK, nr.3423, vr.49a-b.

49 BOA, KK, nr.3424, s.96-97.

50 BOA, KK, nr.3425, vr.47a-b, 48a-b.

51 BOA, KK, nr.3426, s.97-98.

52 BOA, KK, nr.3427, s.112-113.

53 BOA, KK, nr.3428, vr.60a-b.

54 BOA, KK, nr.3430, s.117-118.

55 BOA, KK, nr.3430, s.117-118.

56 BOA, KK, nr.3430, s.105; nr.3432, s.110; nr.3433, s.106; nr.3435, s.123.

57 BOA, CM, nr.3964.

Hassa Mimarları arasında birçok gayri müslim de bulunuyordu. 1526-1528 tarihleri arasında ocak mensupları içinde hiç bir gayri müslim adına rastlanılmadığı halde, 1582 yılında sefere memur edilen 17 Hassa Mimarı'ndan 9 unun müslüman olmadığı⁵⁸ ve 17. yüzyılda bunların nisbetinin %40 a hattâ %43 e kadar çıktığı, fakat yüzyılın sonlarında azalarak %5 e düştüğü, 18. yüzyıldan itibaren ise bu nisbetin yeniden değişerek gittikçe yükselen bir seyir takip ettiği belirtilmektedir⁵⁹.

1533-34 yılındaki 12 Hassa Mimarı'ndan sadece ikisi gayri müslimdir. Bu iki mimardan biri olan Portekizli Kaptan Françesko muhtemelen gemi inşâatı ile ilgili işlerle görevliydi⁶⁰. Ayrıca Françesko bu yıllarda 50 akçe, 1537 yılında ise 60 akçe ulûfe ile Mimarbaşı'ndan da fazla ücret almaktaydı⁶¹.

a) Yetişmeleri

Ahlat mezartaşlarındaki imza kitâbelerinde rastlanılan gulâm, şakirt, çırak, kalfa ve üstad sıfatları, Selçuklular döneminde sanatçıların mesleklerindeki durumlarını gösteren mertebeleri belirlemekteydi⁶². Ayrıca bu sıfatlar, yapı sanatçıları arasındaki hiyerarşik yapıyı ve Anadolu Selçuklu döneminde yapı sanatçılarının usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yetiştirildiğini de göstermektedir.

Osmanlılarda ise mimarların eğitimleri konusu kesin olarak aydınlatılmış değildir. Ancak genel kanaate göre mimarlar, tıpkı Selçuklularda da olduğu gibi, usta çırak ilişkileri çerçevesinde yetişmekteydi. Çalışmalarımız sırasında bunun aksini gösteren herhangi bir arşiv belgesine rastlanılmadığı gibi, Rebi-yülevvel 1160/Mart 1747 tarihli bir belgedeki bilgiler bu görüşü destekler mahiyettedir⁶³. Buna göre, Hassa Mimarları'ndan Hüseyin Halife bin Ömer'in yaşlı ve hasta olduğu belirtilerek, kalelerin keşif ve tamirine gitmeye artık

58 BOA, MD 44, sıra: 244, s. 131; Ahmet Refik Altınay, **Türk Mimarları**, (Haz:Zeki Sönmez), Sander Yayınları, İstanbul 1977, s.127; Mehmet Ali Ünal, **Mühimne Defteri 44**, İzmir 1995, s.112-113.

59 Turan, a.g.m., s.160.

60 BOA, D.KRZ, nr.33118, s.15.

61 BOA, MAD, nr.559, s.13, 282.

62 Beyhan Karamağaralı, **Ahlat Mezar Taşları**, Ankara 1992, s.87.

63 BOA, İbnülemin Tevcihat (İET) 2525.

muktedir olmadığı sebebiyle⁶⁴ yerine, yetiştirdiği ve fenni mimaride maharet hâsıl ettirdiği, Hassa Mimarı mülâzımlarından Usta İsmail bin Abdullah Halife'nin görevlendirilmesi istenmiştir⁶⁵. Ayrıca Hüseyin Halife'nin, Harc-ı Hassa İstanbul Mali'ndan aldığı yevmi beş akçe ulûfesinden üç akçesini kendi arzusuyla Usta İsmail bin Abdullah'a verilmesini istediği de belirtilmiştir⁶⁶. Böylece, dönemin Mimarbaşı Hacı Mustafa'nın i'lâmıyla, Hüseyin Halife'nin yevmi beş akçelik ulûfesinin üç akçesine İsmail bin Abdullah, geriye kalan iki akçeye ise kendisi mimar olmak üzere atamaları yapılmış ve her ikisine de ayrı ayrı mimarlık beratları verilmiştir⁶⁷.

Osmanlı devletinde devşirilen Acemi-Oğlanlar'ın bir kısmı, Sultanlar, Yeniçeri Ağası ve Vezirlerce yaptırılan inşâatlarda çalıştırılırdı⁶⁸. Dolayısıyla devşirme olan Mimar Sinan'ın daha ziyade yapı işlerinde görevlendirildiği tahmin edilmektedir⁶⁹. Buna göre, Mimar Sinan'ın Acemi Ocağı'nda edinmiş olduğu dülgerlik sanatının giderek yapı ustalığına dönüştüğü, inşaat işlerinde çalışırken de mimarlığı ustalardan görerek öğrendiği, katıldığı seferlerde köprü kale gibi askerî amaçlı tesislerin yapımında ve ele geçirilen şehirlerdeki önemli yapıların tamirinde de çalışarak bilgi ve tecrübesini artırdığı kabul edilmektedir⁷⁰.

Hassa Mimarları'nın başı olan Mimar Ağalar, İstanbul'da ikâmet etmekte olup İstanbul dışına ancak görevleri icabı çıkmaktaydılar. Bu nedenle, İstanbul'da inşa ve tamir edilen yapılarla genellikle bizzat kendileri ilgilenmişlerdir. Ayrıca, emirleri altındaki mimarları, mimar halifelerini ve mimar çıraklarını bu yapılarda kendi kontrolleri altında çalıştırarak yetişmelerine katkıda bulunmuşlardır. Bu bakımdan, özellikle 16. yüzyılda Mimar Sinan'ın, İstanbul'da yapmış olduğu eserlerde emri altındaki mimar halifelerini ve çıraklarını çalış-

64 BOA, İET 2525.

65 BOA, İET 2525.

66 BOA, İET 2525.

67 BOA, İET 2525.

68 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.II, Ankara 1964, s.555; Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Câmi ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s.108-129.

69 Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, I.Baskı, İstanbul 1986, s.18.

70 Kuran, a.g.e, s.18.

tırarak, İstanbul'u her türlü pratik ve uygulamalı mimarî bilginin öğretildiği bir mimarlık fakültesi şekline sokmuş olduğunu söyleyebiliriz.

Böylece, Mimar Sinan'ın nezaretinde mimarlık eğitim ve öğretimini tamamlayan mimar adayları, yine onun vermiş olduğu yetkiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun dahilindeki yapıların inşâ veya tamirleriyle görevlendirilmişlerdir. Nitekim, Kanuni Sultan Süleyman'ın Türbesi'nde Mehmed Çavuş'u mimar halifesi olarak çalıştıran Mimar Sinan, Mehmed Çavuş hakkında "*Yarar üstâd ve hudmetinin uhdesinden gelir*" ifadesiyle, onun artık yetişmiş bir mimar olduğunu vurgulayarak, Bursa'da Sultan II.Selim'in kardeşi Şehzade Mustafa'nın Türbesi'nin inşâsıyla görevlendirmiştir⁷¹.

Çıraklık döneminde bir Hassa Mimarı'nın denetiminde veya Hassa Mimarlar Ocağı'na bağlı olmadan da bazı kişilerin serbest çalışarak, yaptıkları eserlerde mimarlık maharet ve yeteneklerini ispatlamak suretiyle kendilerine maaş bağlanarak Hassa Mimarları arasına dahil edilmişlerdir. Meselâ Şam Beyler Beyi'nin, Divân-ı Hümayûn'a mektup göndererek, Şam'daki İmaret-i Amire'nin inşâsını başarıyla bitiren Todoros adlı zımmının, mîri akçe ile mimar yapılması isteği⁷², 23 Ramazan 967/17 Haziran 1560 tarihli bir hükümlerle olumlu karşılanmıştır⁷³.

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, hemen hemen bütün sanatçılar kendi meslekleriyle ilgili bir Ehl-i Hiref Teşkilâtı'na bağlıydı. Bu teşkilâtlar, hem bir sendika, hem de sanat ve zenaatkârlık işlerinin kalitesini denetleyen toplumsal bir kurumdu. Genellikle çırak-kalfa-usta ilişkisi içerisinde hiyerarşik bir meslek eğitimi yapılmaktaydı. Bir sanatçı adayının bu aşamaları geçmesi başarısını simgeleyen törenlerle oluyordu⁷⁴.

Mimar aday adayı yani şakirt olarak ocağa intisap edenler, Mimarbaşı'nın ve kıdemli mimarların nezaretinde yetişerek Hassa Mimarları arasına girerlerdi. Bunun yanısıra, Cebeci Ocağı, Top Arabacıları vb.devletin diğer birimlerinde görev yapanlardan mimarlığa kaabiliyeti olanlar da ocağa alınırlardı⁷⁵.

71 12 Numaralı Mühimme Defteri I, sıra: 709, s. 430.

72 BOA, MD 4, sıra: 898, s.87.

73 BOA, MD 4, sıra: 898, s.87.

74 Selçuk Mülâyim, *Sanata Giriş*, 2. Baskı, İstanbul 1994, s.45.

75 BOA, KK,nr.253, s.75; A.RSK, 1474, s.241.

Hassa Mimarlar Teşkilâtı'nın bir çeşit mühendislik-mimarlık mektebi olduğu belirtilmektedir. Az bir ulûfe ile teşkilâta girenler, Mimarbaşılarm ve kıdemli halifelerin nezâretinde yetişir ve kademeleri aşarak Ser-Mimârân-ı Hassalığa kadar yükselirlerdi. Hassa Mimarları'nın yetişmeleri için tatbikatın yanısıra teorik bilgiler de veriliyordu⁷⁶. İstanbul'daki mimarlar Sedefkârlar Kârhânesi'nde, nazarı olarak hendeseye dair okunan kitaplardan sonra, büyük üstadların yanında yıllarca fiilî olarak çalışarak mesleğin esasını öğrenirlerdi⁷⁷. Mesalâ Sedefkâr Mehmet Ağa, önce yirmi yıl kadar Mimar Sinan, ondan sonra da Dalgıç Mehmed ve Davud Ağa'ların mâiyyetinde çalışmıştı⁷⁸.

Sultan Ahmed Camii'nin mimarı Mehmed Ağa hakkında Cafer Çelebi tarafından 1023/1623 yılında yazılan ve Mehmed Ağa'nın hal tercemesinden başka, "hendese"nin tarifi ve "mimar" kelimesinin açıklamasından başlayarak mimarlığa ait terimlerden, mermer ve taş çeşitlerinden, zira, parmak, ayak, adım, mil, fersah, dönüm ve evlek hesaplarından, yapılara ve onların detaylarına ait resimlerinden ve inşaat işlerinde çalışanlardan bahseden *Risale-i Mimâriye'nin*⁷⁹, mimarların teorik bilgilerini artırmak amacıyla telif edilen eserlerin tipik bir örneğini teşkil ettiği belirtilmektedir⁸⁰.

Ayrıca Enderun Mektebi⁸¹ ise, "*Sarayın mimarını, nakkaşını, ressamını, hattatını, katibini, imamını, müezzinini, müneccimini, müverrihini, şairini, alimini, silahşorunu, hanendesini, sazandesini, nüktedanını, soytarısını yetiştirir hatta çok defa Türk devletinin seraskerini, kazaskerini, sadrazamını, kaptanı deryasını, valilerini, elçilerini*"⁸² yetiştiren yüksek düzeyde bir akademi idi⁸³. Dolayısıyla, Osmanlı devletinde "en kuvvetli hafız ve müezzinlerin, en

76 Ş. Turan, a.g.m., s.177; Orhan Erdenen, "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", *Mimarlık*, VI(32), İstanbul 1966, s.19-22.

77 Tahsin Öz, *Mimar Mehmet Ağa ve Risale-i Mimariye*, İstanbul 1944, s.6.

78 Bkz. Öz, a.g.e, s.7-13.

79 Bkz.Orhan Şaik Gökyay, "Risale-i Mimariyye-Mimar Mehmet Ağa-Eserleri", *Ord.P-rof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s.107-206.

80 Turan, a.g.m., s.177-178.

81 Enderun Mektebi hakkında geniş bilgi için bkz. İ.Hakkı Baykal, *Enderûn Mektebi Tarihi*, C.I, İstanbul 1953; Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984.

82 Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C.I-II, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.16.

83 Yılmaz Öztuna, "Osmanlı Saray Üniversitesi Enderûn", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı:1, Şubat 1972, s.10-13; Reşad Ekrem Koçu, "Osmanlı Sarayında Enderûn Teşkilâtı", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 7, Ağustos 1972, s.31-35.

hassas şair ve ediplerin, en cesur asker ve kumandanların, en mahir sanatkarların, mimarların, ressamların, nakkaşların, musikişinaşların, hattatların, en değerli alim ve müverrihlerin"⁸⁴ Enderun'dan mezun olanlar arasından yetiştiği belirtilmektedir. Burada, özellikle merkezî otoritenin sanatçı kadrosu yetiştirilir, halı, minyatür ve diğer el sanatları üreten atölyelerin sanatçı çekirdeği oluşturulurdu⁸⁵. Buna göre, Enderun öğrencileri arasında, *"başka bir fende, bir sanatta ihtisas kesbetmek isteyenler müsait gün ve saatlerde ayrı bir muallimden iktisabı feyz için müsait zamanlarda serbest bırakılır ve bu fen ve sanati öğrenenler ayrıca ihsana ve taltife nail olarak teşvik edilirlerdi.*"⁸⁶

Enderun'da, öğrencilerin sanatla ilgili öğrendikleri bilgileri pratiğe uygulama imkânı sağlamak amacıyla yönelik bir kârhânenin yani atölyenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Risale-i Mimari'de anlatılanlara göre, *"Bir adam, bu güzel ilmi (hendeseyi) ve bu az bulunur fenni bilmedikçe eksiksiz "sadefkârlık"a gücü yetmez ve mimarlık sanatında gereği gibi üstad ve mâhir olmaz"*-di⁸⁷. Böylece hendese ilmini tahsil etmeyen mimarlık sanatında gereği gibi üstad ve mahir bir mimar olamayacağını belirtmesi fikri, mimarların Enderun'da hendese öğrendiklerini dolayısıyla mimarların meslekleriyle ilgili teorik bilgileri Enderun Mektebi'nde öğrendiklerini açıkça göstermektedir.

Ayrıca Risale-i Mimariye'de, Mehmet Ağa'nın sadefkârlık ve mimariye nasıl merak sardığı ve bu mesleklere nasıl başladığı anlatılırken, onun bir öğrencinin elinde hendeseyle ait bir kitabı okurken, pür dikkat dinlemesini kârhânedeki üstadların görüp, kitabı okuyan öğrenciye dönerek, *"İşbu oğlan, senin araştırmalarını beğenüp sadefkârlık ve mimarlık sanatlarına arzu gösterdi"* demelerinin sebep olduğunun belirtilmesi olayı da, Enderun'da mimarlık eğitimi ve öğretiminin yapıldığının başka bir delili sayılabilir⁸⁸.

84 Ergin, a.g.e, s.17.

85 Mülâyim, a.g.e., s.45.

86 Ergin, a.g.e, s.16.

87 Gökyay, a.g.m., s.128.

88 Gökyay, a.g.m., s.131.

b) Atanmaları

Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki yükselmeler ve boş kadrolara atamalar Ser Mi'mârân-ı Hassa'nın teklifi üzerine⁸⁹, ya Divân-ı Humâyûn'ca ya da Sadrazâm'ın buyrultusu ile yapılmaktaydı⁹⁰. Mimarân-ı Hassa Cemaati'nde mimar olanların herhangi bir sebeple bu görevlerinden ayrılmalarında yerlerine, diğer mimarlar arasından "*erbab-ı istihkak*" olanlar atanırdı⁹¹. Meselâ, Sefer Mimar Rüstem'in ölümü üzerine yerine, Mimarbaşı Sinan'ın teklifiyle, 20 Şaban 963/19 Aralık 1556 tarihinde mermercilik hizmetinde bulunan Mustafa bin Abdullah Divân-ı Humâyûn tarafından atanmıştır⁹². 18. yüzyılın sonlarında Mehmed Reşid Halife'nin ölümüyle boş kalan Hassa Mimarlığı'na ise Ser Mi'mârân-ı Hassa Mehmed Arif'in teklifi ve Sadrazâm'ın buyrultusu ile 29 Cemaziyelevvel 1212/19 Aralık 1797 tarihinde "*Ocağ-ı mi'mârî mülâzimlerinden Esseyid Ahmed Nesib*" tayin edilmiştir⁹³.

Hassa Mimarlığı'na atamalardaki bu uygulamaya, III.Selim (1789-1807) zamanında kurulan Mühendishane-i Berrî-i Humâyûn'dan (1795) mimar çıkmağa başlayınca kadar devam etmiş, 1216 (1801-1802) yılında ise yeni bir nizama bağlanmış, cemaat içindeki kethüdalık, kâtiplik, mermercilik, minarecilik v.b. gibi hizmetlerin atamaları, eskiden olduğu üzere Mimarbaşılar'ın tekliflerine bırakıldığı halde, Hassa Mimarları'nın ancak Hassa Mimarbaşısı ile Mühendishane-i Humâyûn Nâzırı ve Mühendishane-i Humâyûn Hocası'nın müşterek arzları üzerine atanmaya başlanmıştır⁹⁴. Ancak bu uygulama da, 1222/1807 senesinde dönemin Mimarbaşısının 22 Zilkade 1222/21 Aralık 1807 tarihinde Divân-ı Humâyûn'a bir takrir sunarak, mimarların sadece Hassa Mi-

89 Bkz. BOA, MD 2, sıra:1037, s.101; MD 4, sıra:2109, s.202; A.RSK, nr.1461, s.167; A.RSK, nr.1475, s.2; A.RSK, nr.1470, s.14, 20; KK, nr.218, s.105; KK, nr.253, s.216; KK, nr.248, s.6; KK,nr.246, s.172, 188, 221.

90 Selçuk Mülayim, "*Mimar Sinan ve Halefi*", **Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri**, (Ankara, 24-27 Ekim 1988), (Yay.Haz:Azize Aktaş-Yasa), Ankara 1996, s.347;Turan, a.g.m., s.160.

91 Bkz.BOA, CM 6605.

92 BOA, MD 2, sıra:1037, s.101; Turan, a.g.m., s. 184.

93 BOA, Cevdet Saray (CS) 950; Turan, a.g.m., s.185.

94 BOA, CS 3970; Turan, a.g.m., s. 160-161, 186.

marbaşısı'nın arzıyla atanmasını istemesine kadar devam etmiştir⁹⁵. Mimarbaşısı'nın bu isteği üzerine çıkan Hatt-ı Hümayun'da, yeniden verilen nizama göre mimar atamalarının, Rüüs-ı Hümayun ve Başmuhasebe Kalemleri'ne kaydedilmediği belirtilip, sadece der-kenar olunmasının zaten uygulanan kurallardan olduğu hatırlatılarak, bundan böyle yapılacak atamaların Hassa Mimarlar Ocağı'na ilmihaber verilmek suretiyle Başmuhasebe ve Rüüs-ı Hümayun Kalemleri'ne kaydedilerek yapılması istenmiştir⁹⁶.

c) Ücretleri

Mimar Ağalar da dahil olmak üzere Hassa Mimarlar Ocağı müntesiplerinin hepsi de ulûfeli idiler. Ancak ulûfe miktarları sabit olmayıp zamana ve Osmanlı devletinin mâli durumuna göre değişmekte idi. Ulûfeler 16.yüzyılda daha yüksek olduğu halde, akçenin değerinin bir hayli düştüğü 17.yüzyılda eski miktarını dahi muhafaza edemiyerek bir kaç istisna dışında gittikçe azalmıştır. Bunda, devletin ekonomik sıkıntılarının yanısıra, inşaat işlerinin azalması, artık Mimar Sinan veya Mimar Davud ayarında bir Mimarbaşısı'nın yetişememesi ve bundan dolayı da Hassa Mimarlar Teşkilâtı'nın eski önemini kaybetmesinin rolü de büyüktür⁹⁷.

Hassa Mimarları maaşlarını Küçük Ruznâmçe Kalemi'nden almaktaydılar. İnşaat faaliyetleri ve seferlerdeki hizmetleri nedeniyle maaşlarına bazen terakki de yapılırdı⁹⁸.

Hassa Mimarları'nın, padişahların hanedan mensuplarının ve vezirlerin yaptırdığı, başlangıçta özel girişim gösteren ancak işin bitiminde vakıf kuruluşu haline dönüşen inşaatlardan, mimarlık harcı ya da başka bir ad altında bir mimarlık ücreti alıp almadıklarına dair henüz kesin bir bilgiye sahip değiliz. Kamu yararına yönelik bu türlü inşaatlar sonradan vakıf kuruluşu haline getirilmekle beraber, bunların vakfiyeleri düzenlenmeden vakıf binalar şeklinde

95 BOA, CS 3970.

96 Detaylı bilgi için bkz. BOA, CS 3970.

97 Turan, a.g.m., s.162.

98 Bkz.BOA, KK, nr.244, s.103.

telâkkî edilmiş olmaları düşünülemez. Bu bakımdan, bu çeşit inşaatlarda Hassa Mimarları'nın emeklerinin, bir devlet görevlisi olarak aldıkları resmi maaş ve gelirlerinin dışında, ancak ihsan şeklindeki maddi ödüllendirmelerle karşılanmış olduğunu söyleyebiliriz⁹⁹. Nitekim, gerek yapıların inşâ süreçlerinde gerekse işin bitiminde inşaat sahiplerince Hassa Mimarları'na ihsanlarda bulunduğu Osmanlı tarihlerinde ve arşiv belgelerinde bir hayli bilgi bulunmaktadır.

Hassa Mimarları veya halifeleri İstanbul dışında görevlendirildiklerinde kendilerine görev süresince ödenen ücretin dışında derecelerine göre harcırah da ödenmiştir. Mimar halifesi Hasan Halife Divân-ı Hümâyûn'a sunmuş olduğu arzıhalinde, ferman-ı âli ile Meriç Irmağı'ndaki köprünün keşfine memur olduğunu belirterek, eskidenberi böyle görevlendirilen mimarlara harcırah ödeniği için kendisinin harcırahına dair yazının Başmuhasebe'den çıkarılmasını talep etmiştir¹⁰⁰. Defterdar'a havale edilen bu istek olumlu karşılanarak, 13 Cemaziyelevvel 1179/ 28 Ekim 1765 tarihinde Hasan Halife'ye 50 kuruş harcırah verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁰¹. Ayrıca, 1763 yılında Mimarbaşı Mehmed Tahir Ağa¹⁰² ile Edirne'deki binaların keşfine giden iki mimar halifesinden her birine 75'er kuruş, ocak kâtibi Emin'e ise 100 kuruş¹⁰³, 1789 da yine aynı görevle Edirne'ye gönderilen Mustafa Halifeye ise 50 kuruş harcırah verilmiştir¹⁰⁴.

KAYNAKLAR

A) ARŞİV BELGELERİ

1) Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

a) **Kamil Kepeci (KK)**:62, 218, 231, 242, 244,246, 248, 253, 3399, 3401,3402, 3404, 3406, 3407, 3408, 3409, 3410, 3411, 3412, 3413, 3414, 3415, 3416, 3417, 3419,

99 Cezar, a.g.e, s.374.

100 BOA, Cevdet Nafia (CN) 2562.

101 BOA, CN 2562.

102 Mimarbaşı Mehmed Tahir hakkında bkz. Muzaffer Erdoğan, "Onsekizinci Asır Sonlarında Bir Türk Sanatkârı Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa, Hayatı ve Meslekî Faaliyetleri", *Tarih Dergisi*, C.VII, Sayı: 10, İstanbul, Eylül 1954, s.157-180.

103 BOA, CS 599; Turan, a.g.m., s.191-192.

104 BOA, CS 5122.

- 3420, 3421, 3423, 3424, 3425, 3426, 3427, 3428, 3430, 3432, 3433, 3435.
 b) Ru'ûs Kalemi (A.RSK): 1461, 1470, 1474, 1475; Dosya Kısmı, 2/94.
 c) Mühimme Defterleri (MD): 2, 4, 12, 44.
 d) Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 559, 7118.
 e) Küçük Ruznâmçe Kalemi (D.KRZ): 33118, 33120.
 f) Ali Emiri IV. Mehmed: 1044, 2000.
 g) İbnülemin Tevcihât (İET): 2525.
 h) Cevdet Saray (CS): 599, 950, 3970, 5122.
 i) Cevdet Maarif (CM): 3964, 6605.
 j) Cevdet Belediye (CB): 674.
 k) Cevdet Nafia (CN): 2562.

2) Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Belgeleri: D.9706/2.

B) DİĞERLERİ

AKKUTAY, Ülker, *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984.

ALTINAY, Ahmet Refik, *Türk Mimarları*, (Haz:Zeki Sönmez), Sander Yayınları, İstanbul 1977.

BARKAN, Ömer Lütfi, "1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Mukayese", *İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XVII, Sayı:1-4, ss.303-347.

_____, "1079-1080 (1669-1670) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri", *İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XVII, Ekim 1955-Temmuz 1956, No.1-4, s.225-303.

_____, "H.933-934 (M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bütçe Örneği", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XV, No.1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, ss.251-329.

_____, *Süleymaniye Câmi ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.

BAYKAL, İ.Hakkı, *Enderûn Mektebi Tarihi*, C.I, İstanbul 1953.

CEZAR, Mustafa, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını no:9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985.

DÜNDAR, Abdulkadir, *Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi*, (Basılmamış Dortmund Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

ERDENEN, Orhan, "Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve Teşkilâtı", *Mimarlık*, 4. Yıl, Sayı:27, Ocak 1966, ss.15-18.

_____, "Osmanlılarda Mimarlık Teşkilâtı", *Hayat Tarih Mecmuası*, II/12 (İstanbul 1967), ss.47-50.

_____, "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", *Mimarlık*, VI(32), İstanbul 1966, ss.19-22.

ERDOĞAN, Muzaffer, "Onsekizinci Asır Sonlarında Bir Türk Sanatkârı Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa, Hayatı ve Meslek Faaliyetleri", *Tarih Dergisi*, C.-VII, Sayı: 10, İstanbul, Eylül 1954, ss.157-180.

- ERGİN, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, C.I-II, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- GÖKYAY Orhan Şaik Gökyay, "*Risale-i Mimariyye-Mimar Mehmet Ağa-Eserleri*", Ord.Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara 1976, ss.113-215.
- KARAMAĞARALI, Beyhan, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara 1992.
- KOÇU, Reşad Ekrem, "*Osmanlı Sarayında Enderûn Teşkilâtı*", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 7, Ağustos 1972, ss.31-35.
- KURAN, Aptullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, I.Baskı, İstanbul 1986.
- MADRAN, Emre, "*16. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Restorasyon Etkinlikleri*", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri* (Ankara, 24-27 Ekim 1988), Ankara 1996, ss.125-130.
- MÜLAYİM, Selçuk, "*Mimar Sinan ve Halefi*", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 24-27 Ekim 1988), (Yay.Haz: Azize Aktaş-Yasa), Ankara 1996, ss.347-351.
- _____, *Sanata Giriş*, 2. Baskı, İstanbul 1994.
- ÖNKAL, Hakkı, "*Kanûnî'nin Türbesi*", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri* (Ankara, 24-27 Ekim 1988), (Yayına Haz:Azize Aktaş-Yasa), Ankara 1996, ss.117-123.
- _____, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara 1992.
- ORGUN, Zarif, "*Hassa Mimarları*", *Arkitekt*, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası 1939 ss.3-12.
- ORHONLU, Cengiz, "*Şehir Mimarları*", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul 1981, s.1-30.
- ÖZ, Tahsin, *Mimar Mehmet Ağa ve Risale-i Mimariye*, İstanbul 1944.
- ÖZTUNA, Yılmaz, "*Osmanlı Saray Üniversitesi Enderûn*", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı:1, Şubat 1972, ss.10-13.
- SÖNMEZ, Zeki, "*Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı*" *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, (Haz:Zeki Sönmez), İstanbul 1988, s.251-258.
- TURAN, Şerafettin, "*Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları*", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, Ankara Üniversitesi Basımevi 1964, ss.157-202.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Mühimme Defteri 44*, İzmir 1995.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.II, Ankara 1964.